

OSCAR SZERKUS, *DIE SONDERGERICHTSBARKEIT DES POLNISCHEN UNTERGRUNDSTAATES*, BERLIN 2019, SS. 469

W 2019 r. w Berlinie ukazała się publikacja pióra Oscara Szerkusa poświęcona sądownictwu Polskiego Państwa Podziemnego pt. *Die Sondergerichtsbarkeit des Polnischen Untergrundstaates*. Omawiana pozycja opiera się na rozprawie doktorskiej pt. „Höchstrichterliche Entscheidungen der durch die Exilregierung berufenen Untergrundgerichte im okkupierten Polen in den Jahren 1940–1945”, przygotowanej pod kierunkiem prof. Ignacio Czeguhna i obronionej w 2018 r. na Wolnym Uniwersytecie w Berlinie (Freie Universität Berlin). Warto odnotować, że nie jest to pierwsza książka Szerkusa. W 2017 r. wydał on w języku polskim powieść kryminalno-sensacyjną pt. *Nocne oświetlenie pola bitwy*, której fabuła nie ma jednak związku z przyszłymi naukowymi dociekaniami autora. Z biogramu dołączonego do powieści wynika, że Szerkus urodził się w Berlinie, lecz dorastał w Poznaniu i Gdańsku. W 2014 r. ukończył studia na Wydziale Prawa Wolnego Uniwersytetu w Berlinie. Pozwala to wyjaśnić rzadko spotykaną wśród niemieckich badaczy znajomość języka polskiego, a co za tym idzie dorobku polskiej nauki i źródeł polskojęzycznych. Aby nie być gołosłownym, można wymienić publikację Wolfganga Curilli¹, w której autor, poruszając problematykę związaną z okupacją niemiecką Rzeczypospolitej, zupełnie pominał dorobek polskiej historiografii.

Książka Szerkusa składa się z obszernego wprowadzenia, trzech rozdziałów (każdy wieńczy krótka rekapitulacja), podsumowania, aneksu, bibliografii oraz indeksów osobowego i rzeczowego. Na pierwszy rzut oka zwraca uwagę różnica objętości wprowadzenia i podsumowania, jednak jest ona do pewnego stopnia uzasadniona. Wprowadzenie tradycyjnie pełni rolę programową i zawiera zdefiniowanie przedmiotu badań i celu pracy, dotychczasowego stanu badań i zachowania źródeł, omówienie trudności terminologicznych oraz konstrukcji monografii. Godne uwagi są tutaj zwłaszcza rozważania dotyczące zagadnień terminologicznych i trudności w tłumaczeniu polskich pojęć na język niemiecki. Ten fragment pracy pozwala uzmysłowić czytelnikowi, jak niski jest poziom wiedzy w Niemczech na temat Polskiego Państwa Podziemnego, skoro należało w tak obszerny sposób wyjaśnić właściwie wszystkie terminy związane z funkcjonowaniem podziemnej Temidy. Dowodem, że wielokrotnie nie było to zadanie łatwe, może być pojęcie „sądy kapturowe”, które nie miało swojego odpowiednika w historii Niemiec (s. 44 i n.).

Tezy pracy wyrażono we wstępie w trzech punktach. Po pierwsze, w okupowanej Polsce obok sądownictwa zorganizowanego przez Niemców istniało sądownictwo polskie, związane polskim prawem i legitymizowane przez Rząd RP na Uchodźstwie. Po drugie, polskie sądownictwo podziemne mimo realiów okupacyjnych było w pełni

¹ W. Curilla, *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*, Paderborn–München 2011.

funkcjonalne. Po trzecie, sądownictwo było prawdziwą judykaturą, którą należy uważać za kontynuację przedwojennego polskiego sądownictwa.

Pierwszy rozdział książki poświęcono Polskiemu Państwu Podziemnemu, przy czym narracja została podzielona według kryterium geograficznego – na część dotyczącą władz RP w Londynie oraz na wydarzenia w kraju. Autor starannie omówił przebieg wojny obronnej 1939 r. i genezę utworzenia Służby Zwycięstwu Polski oraz powstanie w jej miejsce Związku Walki Zbrojnej, przekształconego później w Armię Krajową. Szczegółowo przedstawił uwarunkowania przekazania władzy politycznej i wojskowej spowodowanego internowaniem władz polskich w Rumunii i utworzeniem Rządu RP na Uchodźstwie, a także proces tworzenia Polskiego Państwa Podziemnego. W sposób dość powściągliwy i taktowny przybliżył niemieckiemu czytelnikowi nie tylko „odwetową” politykę personalną prowadzoną przez gen. Władysława Sikorskiego, lecz także inne niesnaski pojawiające się w polskim rządzie w Londynie. Wyraźnie widoczne są starania autora, aby przeanalizować ważne dla dalszych wywodów zagadnienia prawne: kwestię ciągłości władzy państwowej, umocowania prezydenta Rzeczypospolitej oraz Rady Ministrów na uchodźstwie oraz ich kompetencji do normowania sytuacji w okupowanym kraju, w tym tworzenia poszczególnych instytucji w ramach państwa podziemnego. Zagadnienia te nie były tak obszernie rozważane w rodzimym piśmiennictwie, w którym kwestie oporu, konieczności tworzenia organizacji konspiracyjnej oraz funkcjonowania sądownictwa podziemnego były naturalne i niewymagające szerszego uzasadnienia prawnego. Tymczasem Szerkus z dużą pieczołowitością zbadął podstawy prawne funkcjonowania państwa podziemnego i jego sądów oraz wydawanych przez nie wyroków. Za punkt odniesienia badacz wziął zarówno prawo przedwojenne, w tym konstytucję kwietniową, międzywojenne kodeksy, ale też ustawę o stanie wojennym z 1939 r., jak i prawo wojenne, np. statut organizacyjny ZWZ czy uchwałę Komitetu Ministrów dla spraw Kraju z 16 kwietnia 1940 r. dotyczącą sądów kapturowych.

Rozdział drugi poświęcono sądownictwu podziemnemu. Omówiono koncepcje organizacyjne, jego ustrój w nawiązaniu do prawa Polski międzywojennej oraz właściwość poszczególnych sądów podziemnych, również w odniesieniu do sądownictwa przedwojennego. Autor starał się również odpowiedzieć na pytanie, na ile sądy podziemne spełniały kryteria przedwojenne, a więc jak bardzo można je uważać za „prawdziwe”, tj. spełniające materialne przesłanki. Tutaj odniósł się zarówno do porządku konstytucyjnego II RP oraz jego zasad, jak i do prawa międzynarodowego oraz charakteru prawnego okupacji niemieckiej (*occupatio bellica*), która *de iure* nie powodowała likwidacji państwa polskiego. Na wysokim poziomie stoją rozważania jurydyczne autora, w których analizował zgodność sądownictwa podziemnego z zasadami konstytucji kwietniowej z 1935 r. Wywody te doprowadziły do konkluzji, że sądownictwo podziemne było legalnym sądownictwem specjalnym Polskiego Państwa Podziemnego, stanowiącym kontynuację II RP na polskim terytorium w granicach przedwojennych. Chociaż przepisy konstytucji kwietniowej dotyczące sądownictwa odnosiły się do okresu pokoju, to w przeważającej większości zostały one uwzględnione w procesie tworzenia sądów podziemnych. Działały bowiem na całym obszarze państwa, miały charakter uniwersalny, były legalne i obsadzone przez profesjonalistów. Godne uwagi jest podkreślenie ich funkcji polegającej na dyscyplinowaniu ludności. Narzuca się tutaj skojarzenie z przedwojennym wojskowym postępowaniem karnym, którego głównym celem było utrzymanie dyscypliny w wojsku. Ze względu na ten aspekt oraz związku funkcjonalne podziemnej Temidy z wojskową częścią państwa podziemnego autor często odnosi się w swoich dociekaniach do wojskowego postępowania

karnego, co jest zabiegiem niewątpliwie trafnym. Pewne zastrzeżenia budzi natomiast tak szczegółowe omówienie cywilnego sądownictwa i procedury cywilnej II RP (s. 250–252), podczas gdy miało ono niewiele wspólnego z podziemnym wymiarem sprawiedliwości.

Rozdział trzeci poświęcono postępowaniu przed sądami podziemnymi: kapturowymi, wojskowymi sądami specjalnymi oraz cywilnymi sądami specjalnymi. Omówiono jego tok od etapu przygotowawczego aż po wykonawczy. Ta część pracy jest bardziej zajmująca, ponieważ poza analizą przepisów polskiego prawa przedwojennego oraz wojennego (podziemnego) pojawiają się omówienia przykładów z praktyki sądowej. Według autora „proces podziemny” różnił się od jego odpowiednika w Polsce międzywojennej szczególnym przyspieszeniem, rezygnacją z instytucji sędziego śledczego na rzecz wzmocnionej pozycji prokuratora, zupełną swobodą w postępowaniu dowodowym oraz odstąpieniem od absolutnego charakteru zasady prawdy materialnej. W opracowaniu podkreślono rolę, jaką osoby powołane do obsady sądów odgrywały w kształtowaniu „podziemnego” procesu. Chodzi przede wszystkim o wykształconych prawników, posiadających kwalifikacje sędziowskie i wieloletnie doświadczenie zawodowe zgromadzone przed wybuchem wojny. Sednem procesu uczynili oni ustną rozprawę, aczkolwiek jedną z jej zasad była nieobecność oskarżonego. Narrację wzbogacają przykłady sporządzonych aktów oskarżenia (s. 375–376) oraz wyroków (s. 385–389). Autor zwrócił również uwagę na niektóre kontrowersje związane z działalnością podziemnej Temidy, np. przypadki wydawania wyroku śmierci *post factum*, aby zalegalizować wcześniejszy rozkaz egzekucyjny. Należy natomiast żałować, że nie poruszył on zagadnienia pomyłek sądowych. Pewien niedosyt może także budzić pozostawienie poza zakresem rozważań kwestii stosunku powojennych władz polskich do orzeczeń sądów podziemnych.

Podstawa źródłowa pracy nie budzi zastrzeżeń. Została ona oparta głównie na literaturze przedmiotu i źródłach drukowanych, a mniej na archiwaliach. Autor wykorzystał przede wszystkim prace polskich historyków i prawników, a przy gromadzeniu literatury wykazał się dużą starannością. Sięgnął zarówno do starszych, jak i nowszych, wartościowych opracowań pióra Leszka Gondka², Waldemara Grabowskiego³, Grzegorza Górskiego⁴, Leszka Kania⁵, Andrzeja Krzysztofa Kunerta⁶, Władysława Sieroszewskiego⁷, Piotra Szopy⁸ i Bartłomieja Szyprońskiego⁹. Nie dotarł natomiast do opracowań

² L. Gondek, *Polska karząca 1939–1945. Polski wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988; *idem*, *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011.

³ W. Grabowski, *Organy bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2005; *idem*, *Sądy kapturowe Delegatury Rządu na Kraj. Przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2007, t. 59, nr 2.

⁴ G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1995; *idem*, *Ustrój Polskiego Państwa Podziemnego 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1995; *idem*, *Polskie Państwo Podziemne 1939–1945*, Toruń 1998.

⁵ L. Kania, *Organizacja i funkcjonowanie podziemnego wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940–1945)*, „Studia Lubelskie” 2010, t. 6.

⁶ A.K. Kunert, *Wojskowe sądownictwo specjalne ZWZ-AK 1940–1944*, „Więź” 1981, nr 2; *idem*, *Pułkownik „Karola”*, „Dzieje Najnowsze” 1981, t. 13, nr 3.

⁷ W. Sieroszewski, *Z działalności wojskowego sądu specjalnego Okręgu, a następnie Obszaru Warszawskiego AK (1940–1944)*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1964, t. 8; *idem*, *Polski i hitlerowski wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji*, „Za i Przeciw” 1972, nr 40.

⁸ P. Szopa, *W imieniu Rzeczypospolitej... Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Podokręgu AK Rzeszów*, Rzeszów 2014.

⁹ B. Szyproński, *Sąd kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*, Warszawa 2016.

Juliusza Niekrasza¹⁰ oraz Tomasza Szczygła¹¹. Szerkus w swojej pracy wykorzystał materiały pochodzące z Archiwum Akt Nowych, Instytutu Pamięci Narodowej oraz Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego. Przeprowadził również kwerendę w brytyjskim The National Archives oraz niemieckim Bundesarchiv. Na aprobatę zasługuje wyrażone przez autora przekonanie (s. 5), że w przyszłości historia prawa będzie pisana na podstawie źródeł cyfrowych – zdigitalizowanych archiwaliów zamieszczonych w Internecie. Jest to kierunek niewątpliwie słuszny, zwłaszcza w dobie pandemicznych ograniczeń wprowadzanych w archiwach i bibliotekach.

Niestety, autor nie ostrzegł się kilku błędów lub omyłek. Wprawne oko może dopatrzeć się przyspieszenia o dziesięć lat emisji serialu telewizyjnego *Czas honoru* (s. 17), przeniesienia ataku ZSRS na Polskę z nocy 16 na 17 września na noc z 17 na 18 września 1939 r. (s. 19), przemiennej i niekonsekwentnej tytułowania Edwarda Rydza-Śmigłego marszałkiem lub generałem (s. 19, 56, 58, 129), mylnego przypisania generała Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza do składu Armii „Poznań” jako zajmującego stanowisko szefa oddziału operacyjnego (s. 138), mylnego określenia najwyższego organu sądownictwa administracyjnego w II Rzeczypospolitej jako Najwyższy Sąd Administracyjny (w istocie chodziło o Najwyższy Trybunał Administracyjny, s. 212).

Na przyzwoitym poziomie stoi natomiast strona edytorska tekstu. Oczywiście można doszukać się literówek, np. w nazwisku generała Kazimierza Sosnkowskiego (s. 171), ale ich liczba nie przytłacza, biorąc pod uwagę specyfikę tematu i liczbę użytych polskich zwrotów.

Monografia Oscara Szerkusa jest pracą z zakresu historii prawa. Dotyczy ważnego zagadnienia najnowszych dziejów Polski, jednak jest adresowana do niemieckiego czytelnika. Stanowi to jej walor, ponieważ zwiększa stan wiedzy za naszą zachodnią granicą nie tylko na temat funkcjonowania sądownictwa podziemnego, ale w ogóle Polskiego Państwa Podziemnego, który dotychczas pozostawiał wiele do życzenia. Można wręcz stwierdzić, że badając konspiracyjne sądownictwo, Szerkus postanowił zapoznać niemieckich czytelników z fenomenem państwa podziemnego w Polsce. Autor miał świadomość niewielkiego rozeznania w omawianej problematyce na rynku niemieckim. Zawarzyło to nie tylko na wyborze tematu badawczego, lecz także na zawartości aneksu, w którym znalazło się tłumaczenie na język niemiecki ośmiu aktów normatywnych bezpośrednio związanych z sądownictwem podziemnym. Z tych samych powodów wartość książki dla polskiego czytelnika wydaje się jednak ograniczona. Publikacja jest sporządzona starannie i uwzględnia najnowszy stan badań, jednak właściwie nie wnosi nowych ustaleń do dorobku polskiej historiografii, choć trzeba zaznaczyć, że rozważania jurydyczne autora dotyczące legalności Polskiego Państwa Podziemnego oraz aktów normatywnych wydawanych przez władze RP na uchodźstwie stoją na wysokim poziomie. W związku z tym powinni sięgać po nią raczej znawcy tej problematyki (historycy i prawnicy), aniżeli czytelnicy niezaznajomieni z państwem podziemnym.

Konrad Graczyk
ORCID: 0000-0002-0991-2036

¹⁰ J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Katowice 1993; *idem*, *Skład personalny Wojskowego Sądu Specjalnego Śląskiego Okręgu AK i adwokaci śląscy w szeregach ZWZ-AK*, „Palestra” 1983, nr 27/8.

¹¹ T. Szczygieł, *Wojskowe postępowanie karne w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Katowice 2017.